

Inte bara här och nu utan också där och då

– reflektioner om arbetslivsforskningen och
det stora hållbarhetsprojektet

GUNNAR ARONSSON, JÖRGEN EKLUND, HANNE RANDLE OCH
LENNART SVENSSON

Inledning

Hållbarhet har raskt avancerat till att vara ett övergripande samhällsmål mot vilket en mängd beslut – inte bara politiska utan också personliga beslut skall värderas. Vi kan kalla den rörelse som nu formeras för det ”stora hållbarhetsprojektet”. Hållbarhetsdiskussionen är nästan helt koncentrerad på klimataspekter och klimateffekter. Närheten till arbetsliv, arbetsmiljö, produktion och produktionskedjor är påtaglig men sambandet framträder nästan aldrig i debatten. På senaste tiden har vi fått en nästan övertydlig exemplifiering på detta samband. De välbärgade västlänternas klimatmål att på hemmaplan minska bilismens koldioxidutsläpp genom att öka etanolanvändningen har lett till att arbetare nu på andra håll i världen utan skyddsutrustning och utan elementära arbetsmiljö rättigheter och anställningstrygghet och till låga löner arbetar med råvaran för etanoltillverkningen. Olyckorna är många och det talas till och med om att barnarbetare skadats till döds i arbetet. Exemplet illustrerar den starka men ofta negligerade kopplingen mellan hållbar klimatpolitik och hållbart arbete, det ibland nästan direkta beroendet mellan arbetsvillkor, livsvillkor och livskvalitet i olika delar av världen. Det är också ett paradexempel på antitesen till hållbarhetsrörelsens första bud ”Tänk globalt – handla lokalt”.

Många reflektioner kan göras utifrån denna bild och forskningsfrågor kan formuleras. Finns det vid sidan av de moraliska frågor och politiska frågeställ-

ningar som väcks, också ett forskningsperspektiv där arbetslivsforskare skulle kunna ge ett bidrag? Står studier och analys av de värderingar och beslut som skapar dessa samband överhuvudtaget på arbetsvetenskapens agenda och i så fall hur? I vilken utsträckning är det inom ramen för det nu dominerande verksamhetsperspektivet inom arbetslivsforskningen/arbetsvetenskapen möjligt att närma sig det ”stora hållbarhetsprojektet”? Vilka är förutsättningarna för solidaritet och gemensam handling mellan sociala grupper med inbördes mycket olikartade villkor och kortsiktigt olika intressen? Vilka betingelser och vilken ideologi skapar överskottssolidaritet? I vilken utsträckning är det möjligt att skapa en framåtriktad solidaritet som innefattar inte bara nu levande människor utan också framtida generationer – inte bara här och nu utan också där och då?

Hållbarhetsperspektivet på verksamheter och på utveckling tas upp i en mängd sammanhang – i internationella institutioner, i nationella planeringsmyndigheter, i kommuner och landsting, i företag, lokalsamhällen och ideella organisationer men det är sällan det görs en tydlig koppling mellan arbete och hållbarhet (Hvid 2006). Explicita hållbarhetsperspektiv är å andra sidan relativt frånvarande inom arbetslivsforskningen. Det finns några enstaka forskare som arbetar med att utveckla en referensram för att analysera arbete och produktion i relation till hållbarhet (Backström m fl 2002; Docherty m fl 2002; Hvid 2006; Hvid & Lund 2002; Kira 2003; Sörensen & Wathne 2007). Det samtida hållbarhetsperspektivet har således inte fått genomslag i arbetslivsforskningen men samtidigt kan man väl säga att arbetslivsforskningen alltid haft ett hållbarhetsperspektiv genom att vara inriktad på att skapa bättre arbetsvillkor och peka på det ohållbara i att stora grupper av individer står utanför arbetslivet. Den inriktningen har funnits i forskningen långt innan ett begrepp som hållbar utveckling blev aktuellt. Arbetslivsforskningens mera handgripliga kunskapsproduktion handlar om hur organisation, teknik och mänskliga resurser kan samordnas för att gynna produktivitet och effektivitet, ta till vara och utveckla människors förmågor och undvika att skapa arbetsvillkor som riskerar människors hälsa. Allt detta kan sägas handla om hållbarhet men i det stora hållbarhetsprojektet är arbetslivsforskningens röst om arbetets roll och betydelse nästan helt frånvarande.

Den danske sociologen Helge Hvid, som länge forskat om hållbarhet har nu samlat sin kunskap och sina tankar i den mycket intressanta och inspirerande boken *Arbejde og bæredygtighed* (2006). Han argumenterar för att det stora hållbarhetsprojekt vi nu är på väg in i mycket större utsträckning måste ha sin bas i arbete och produktion för att det skall ha framgång. Hvid drar paralleller med de två tidigare stora projekt – demokratiseringen och välfärdsstaten – som på ett grundläggande sätt förändrat samhället. Demokratins utveckling var starkt kopplad till förändringar i arbetet. Välfärdsstaten möjliggjordes genom industrisamhället och massorganisationerna. Välfärdsmodellens idé var att staten har en skyldighet att säkra grundläggande livsvillkor *för de nu levande människorna inom nationen*. Den bars upp av en solidaritetstanke, som innebar att arbetslivets starka grupper inte bara såg till sina egna intressen utan bidrog till att skapa generella rättigheter som gäller för alla också för de svagare. Välfärdsideologin betonade beroendeförhållandet mellan svaga och starka grupper. Svaga grupper kunde lyftas genom att lönearbetarkollektivet producerade ”överskottssolidaritet” för att använda Hvids begrepp.

Hållbarhetsprojektet, som är det tredje stora och kanske mest komplexa och komplicerade omställningsprojektet, har inte denna nationella avgränsning och är dessutom framåtriktat – hållbar utveckling handlar inte bara om att svara mot nu levande människors behov innanför nationens gränser – det innefattar också framtida generationer. Hållbarhet brukar definieras som att möta dagens behov utan att sätta framtida resurser på spel. Hvid menar alltså att vare sig arbetets sfär eller den arbetsvetenskapliga forskningen har fått den plats i hållbarhetsdiskussionen den bör ha. Men, menar Hvid (2006), om vetenskapen sociologi eller vad vi i denna artikel väljer att kalla arbetslivsforskningen eller arbetsvetenskapen, skall spela den viktiga roll den potentiellt har inom det stora hållbarhetsprojektet är det nödvändigt att gå bortom forskningens nuvarande starka fokus på verksamhetsnivån. Det betyder naturligtvis inte att verksamhetsperspektivet spelat ut sin roll. Kunskap som genererats utifrån ett verksamhetsperspektiv har giltighet i ett vidare sammanhang. Vi skall i det följande utveckla denna tanke med exempel från Hvid och egna.

Samhällsvetenskapen och hållbarhetsperspektivet

Hvids observation och slutsats är att den allmänna sociologin och dess nutida framträdande tänkare vänt arbetet ryggen. Arbetet som fundament och dynamo i det senmoderna samhället har avskrivits (Hvid 2006:21). Det börjar redan på 1960-talet med John Goldthorpes studie om arbetaren i överflödssamhället, där arbetarens instrumentella förhållande till arbetet betonades. Andre Gorz tog farväl till proletariatet och rörelser knutna till arbetet och gav receptet att arbete skulle begränsas i tiden. Den sene Ulrich Beck betonar att arbetet snarare producerar risker än livets goda. Andra samhällsforskare och sociologer har kommit att alltmer betona att människors identitet knyts till konsumentrollen. Om den allmänna sociologin således har vänt sig bort från arbetet så har den praktiskt orienterade däremot gått en helt annan väg och spelar större roll än någonsin för arbetets utveckling (Hvid 2006). Sociologisk, socialpsykologisk och psykologisk kunskap och forskning har varit en del i den rörelse som gjort att fler människor blivit lönearbetare och att alltfler människor kan få en personlig tillfredsställelse från arbetet.

De klassiska sociologerna – Marx, Durkheim, Weber – tilldelade arbetet och arbetets utveckling en mycket större roll i samhällsutvecklingen menar Hvid och han menar också att de frågeställningar som de behandlade har aktualitet i dagens hållbarhetsdiskussion och i forskningen om villkoren för hållbarhet. Det finns inte här utrymme att fördjupa sig i Hvids argumentation och analys utan vi får nöja oss med några punkter (Hvid 2006).

För Marx var arbetet och produktionen den grund på vilket sociala relationer och sociala förhållanden strukturerades och makten över arbetet är basen för makt i samhället. Marx betraktade arbete som en relation mellan människa och natur. I den process där människan bearbetar och tillägnar sig och omskapar naturen förändras människan och samhället i ett ständigt pågående växelspel. Inom

psykologin och i ett individperspektiv kallas detta för externaliserings- och internaliseringsprocesser, vilka formar det mänskliga psyket och människors medvetande, identitet, moral och solidaritet. I bearbetandet och omskapandet av naturen skapas ekonomiskt värde som samtidigt inte behöver leda till större samlad mänsklig rikedom – utan tvärtom kan vara ödeläggande både för naturen och för individen. Detta anknyter till ett andra begrepp hos Marx – arbetskraftens reproduktion – som uppenbart har släktskap med dagens hållbarhetsbegrepp. Arbetskraftens reproduktion handlar om villkoren i arbetet och återhämtning och återskapande. Den industriella expansionen under 1800-talet var förknippad med en långtgående förstörelse av arbetskraften. Yrkessjukdomar, barnarbete, förorenade arbetsmiljöer etc. hotade arbetskraftens reproduktion. De arbetsmiljöer Marx beskrev har stora likheter med arbetsmiljöer i tredje världen idag och med de villkor som så kallat papperslösa verkar leva under idag i Europas välfärdsstater. Förbättringar av arbetsvillkoren kunde genomföras därför att nedslitningen av människor blev ohållbar och skulle leda till arbetskraftsbrist om förhållandena inte mildrades. Det låg i systemets egenintresse att humanisera arbetsvillkoren. Det här är motiv och tankegångar och grundkonflikter, som återkommer i hållbarhetsdebatten idag och i strategier för hållbarhet.

En för nutidens hållbarhetsprojekt kanske än mer relevant tanke gäller villkoren för solidariskt handlande. På vilka grunder kan sammanhållning och solidariskt handlande vila? I Marx teori byggde solidaritet på klasstillhörighet och ur detta synsätt skapades 1900-talets starkaste sociala rörelse – arbetarrörelsen som Marx tänkte sig som en internationell solidaritetsrörelse men som ju under de senaste hundra åren i kritiska lägen inte förmått upprätthålla den gränsöverskridande sammanhållningen och solidariteten. Samtidigt har dock denna rörelse nationellt drivit fram ett antal samhällsinstitutioner av solidarisk prägel såsom arbetslöshets- och sjukförsäkringar, utbildningsinstitutioner, organisationer för bättre boende osv.

I Durkheims analys av grunderna för solidaritet har Marx konfliktperspektiv bytts mot konsensus och social integration – klassolidaritet har avlösts av samhällssolidaritet. Men också Durkheim har arbetet som basen för solidaritet och han talar om mekanisk och organisk solidaritet som han knyter till arbetsdelningen i samhället. I takt med modernisering, specialisering och ökad arbetsdelning ökar olikheterna mellan människor – det sker en differentiering. Solidaritet måste därmed i större utsträckning bygga på medvetenhet och reflektion än i ett samhälle där grupplikheter i villkor var en självklar grund för sammanhållning. Durkheims perspektiv och frågeställningar har aktualitet för hållbarhetsdiskussionen genom att kasta ljus över hur vi kan betrakta förutsättningarna för solidaritet mellan sociala grupper som lever under mycket olika villkor i vår tids internationella arbetsdelning.

Hos Weber, menar Hvid (2006) är det främst analysen av rationalitetsformer och legitimitet som har bäring på det stora hållbarhetsprojektet. I legitimitetsproblematiken återkommer på nytt frågan om produktion, reproduktion och hållbarhet. Handlingar vinner legitimitet genom att vara effektiva – men effektiviteten kan också destruera och ödelägga mänskliga resurser och naturresurser. Utarbetandet och tillämpningen av ett bredare och annorlunda effektivitetsbegrepp rela-

terat till hållbarhet kan betyda att verksamheter med hög legitimitet idag hotas när ett hållbarhetsperspektiv på verksamheten tillämpas.

En arbetsvetenskaplig kunskapsbas för det stora hållbarhetsprojektet

Arbetslivsforskningens dominerande paradig, som vuxit fram under de senaste 20 åren skulle kunna ses som en sorts styrningsvetenskap – hur styrs och samordnas människors förmågor, teknik och organisation på ett effektivt sätt – inom ramen för ett verksamhetsperspektiv. Tidigare hade frågor av mera generell karaktär en större plats på arbetslivsforskningens dagordning – såsom 1960- och 70-talets frågor om mekaniseringens och automatiseringens inverkan på arbetsvillkor och arbetsupplevelse och frågorna om dekväifiering, rekvalificering, uppkvalificering och polarisering. Verksamhetsperspektivet har varit framgångsrikt, tagit sig an nya frågeställningar, skapat en stor kunskapsmassa och på det praktiska planet närmast sig beslutsmakten och därmed bidragit till mer hållbara produktionsvillkor och arbetsmiljö i de enskilda företagen. Verksamhetsperspektivet i forskningen är också viktigt därför att en mängd beslut med implikationer för hållbarhet i dess olika former fattas på företagsnivån. Det finns olika angreppssätt inom detta paradig – vissa forskare betonar den lokala kunskapen och sammanhanget – andra betonar mer generella aspekter; forskningsmetoderna skiljer sig också åt – men gemensamt är att forskningsobjektet är verksamheten som är något av ett eget samhälle om än inte isolerat utan i ett öppet och omvärldsberoende sammanhang.

I det stora hållbarhetsprojektet blir verksamhetsperspektivet ett delperspektiv eller ett ofullständigt perspektiv. Verksamhetsperspektivet kan undvika att studera intressekonflikter mellan nivåer och mellan olika led i en produktionskedja genom att vara just verksamhetsperspektiv. Ett företag eller en verksamhet kan utveckla strategier, för att skydda sin egen ”hållbarhet”, vilket gör att verksamheten ekonomiskt överlever men samtidigt är ohållbar ur andra synpunkter. Detta möjliggörs och kan fortgå genom att kostnaderna för resursförbrukningen, till exempel de anställdas hälsa, externaliseras till en annan nivå, till staten eller till den enskilde individen. De senaste decenniernas ständiga förändringar i hur kostnaderna i sjukförsäkringssystemet skall fördelas är ett exempel på både intressekonflikt och optimeringsförsök.

Ett starkt hållbarhetsperspektiv inriktas på hela produktionskedjan – från utvinning ur naturen, förädling, bruk och återvinning till naturen. Det blir samtidigt ett samhällsperspektiv eftersom det knappast är möjligt att studera produktionskedjor utan att analysera dem eller deras delar i deras samhälleliga kontext. Analyser av produktion och arbetsvillkor måste organiseras utefter den verkliga produktionskedjan och inte fragmenteras inom en verksamhet eller delar av kedjan. För detta behövs tvärvetenskap där många discipliner samverkar men det är arbetet och produktionskedjan som är det gemensamma forskningsobjektet. I vissa branscher och produktionskedjor finns en sådan begynnande organisering bland arbetarna för att värna om arbetsvillkor och arbetsmiljö men knappast någon

forskning om detta. Svensk arbetslivsforskning är kunskapsmässigt bra rustad men inte organiserad för att rikta fokus mot hela produktionskedjan.

Verksamhetsperspektivet har genererat mycken kunskap kring produktionskedjors olika delar men kunskapen är spridd och oorganiserad. Organisering för hållbarhet innebär förutom tvärvetenskapligt samarbete mycket mer av internationellt forskningssamarbete med stabila och långsiktiga satsningar. Det behövs en permanent forskningsorganisering som svarar mot produktionens internationalisering och den internationella arbetsdelningen.

Det stora hållbarhetsprojektet ställer som vi såg inledningsvis – när frågan exemplifierades genom den rika världens klimatmål och arbetsförhållanden i fattiga länder – också frågan om solidaritet och solidaritetens gränser. Bredvid den politiska frågan finns också forskningsfrågor. Arbetets och produktionens roll för gemensam handling som gynnar hållbarhet utöver den enskilda verksamhetens horisont kan studeras utifrån sociologiska, psykologiska, ekologiska och kulturella perspektiv. Vi har berört trådarna bakåt mot Marx, Weber och Durkheim. Sådan kunskap kan bidra till att omvandlingen mot ett mera hållbart samhälle inte blir ett expertlett och byråkratiskt maktprojekt, där olika sociala grupper ställs mot varandra i fördelningen och spridningen av bördor och risker.

Sammanfattningsvis kan sägas att arbetsvetenskapens bidrag i det stora hållbarhetsprojektet kommer främst genom att öka vetandet om villkoren för hållbarhet, att fortsätta vara just god forskning och ingenting annat. Gångna årtiondens forskning inom kanske främst psykologi, sociologi och inom de medicinska vetenskaperna har skapat en stor kritisk kunskapsmassa. Många av de frågeställningar från 1970-talet och framåt – alltså den period då arbetsvetenskapen tillförs resurser och utvecklas – har på olika sätt bäring på hållbarhetsfrågorna. Det finns forskningsbaserat vetande om lärande och innovationer som kan spela stor roll för utveckling av hållbara organisationer, hållbara teknologier och strategier för hållbarhet.

Att forska om hållbarhet och hållbart arbetsliv – erfarenheter från interaktiv forskning

Hållbarhet är en utsaga om framtiden. Det ligger i sakens natur att vi inte kan ha data om den framtida verkligheten. Framtiden förefaller därför vara oåtkomlig för analys med vetenskapliga metoder, som kräver data. Detta är dock en sanning med modifikation.

För det första kan bedömningar av och slutsatser om hållbarhet göras utifrån den kunskap som genererats inom forskningen. För att ta ett exempel – i forskningen kring stress och hälsa har vissa balanser med betydelse för hållbarhet identifierats: balansen mellan krav och kontroll (Karasek & Theorell 1990), balansen mellan ansträngning och belöning (Siegrist 1996) och balansen mellan aktivitet och vila (nedvarvning och återhämtning) (Mc Ewen 1998; Lundberg & Wendtz 2005). Kunskap om dessa balanser och också om individernas föreställningar om dessa balanser har därför en given plats i analyser av arbetslivet ut-

ifrån ett hållbarhetsperspektiv. Detta behandlas också i flera av de följande kapitlen i denna antologi.

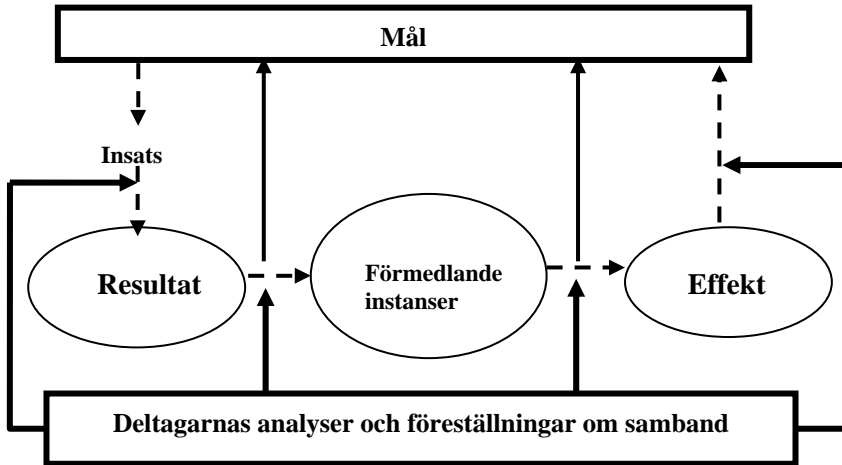
En andra väg handlar just om människors föreställningar. Det är fullt möjligt att vetenskapligt studera människors föreställningar om framtiden liksom deras föreställningar om samband mellan nutida och framtida förhållanden. Föreställningar kan naturligtvis vara behäftade med "bias" av olika slag såsom önsketänkande, felaktiga grundfakta, så kallat konformt grupptänkande etc. men det är rimligt att anta att människor vanligen besitter en förmåga att göra framtidsbedömningar och att sådana därför har prognostiskt värde. Och inte nog med det – människors föreställningar är reflexiva och kommer att forma framtiden. På det individuella planet är ett rimligt antagande att individens föreställningar om exempelvis den egna förmågan relativt kravnivåer i arbetet påverkar hur han eller hon agerar för att möta framtiden.

Ett mera praktiskt problem kring att studera hållbarhet ligger i att objektet för forskningen ofta är aktiviteter som bedrivs inom en relativt avgränsad tidsperiod. Forskning, som den är organiserad idag, saknar ofta den nödvändiga uthålligheten för att följa fenomen under lång tid, vilket innebär att vi i större utsträckning måste förlita oss på antaganden om samband mellan insatser och effekter. Det leder till en större osäkerhet i slutsatser än om uppföljningen varit mera utsträckt i tiden.

I ett nyligen avslutat forskningsprojekt har vi mött och försökt hantera dessa frågor när vi studerat ett försök att med offentliga medel stödja projekt för att motverka ohälsa och sjukfrånvaro inom offentlig sektor (Svensson, Aronsson, Randle & Eklund 2007). I många av de deltagande projekten fanns ett uttalat hållbarhetsperspektiv – det handlade alltså inte bara om att kortsiktigt få ner sjukfrånvaron utan om att skapa förhållanden som långsiktigt skulle gynna hälsa och utveckling. Det dilemma som mötte forskare och deltagare i projekten var hur man på bästa sätt skulle försäkra sig om att beslutade insatser, som skulle genomföras inom ett i tiden kortvarigt projekt skulle få framtida önskade långsiktiga effekter. Forskningsfrågan som också är den praktiska frågan blir genom vilka mekanismer projektaktiviteter transfereras till långsiktigt hållbara effekter.

Forskningsprojektet bedrevs utifrån en interaktiv forskningsmodell. Vi försökte i samverkan med deltagarna generera kunskap om länkarna som förbinder kort- och långsiktigt. Tre begrepp var styrande för projekten och därmed också för vår studie: erfarenheter, resultat och effekter. Figur 1 visar den modell som utvecklades. *Erfarenheter* tolkade vi i första hand som de involverades föreställningar om samband mellan projektaktiviteter och de mera långsiktiga målen om ökad hälsa och minskad sjukfrånvaro. Erfarenheter får därmed en framtidskoppling. Med *resultat* avses relativt konkreta produkter eller aktiviteter – såsom utbildningar, skrifter, program, policydokument, handlingsplaner, experiment med nya samarbetsformer, rutiner, regeländringar etc., som genomförs inom ramen för ett projekt. Sådana aktiviteter kan i ett projekt vara mål i sig och inte ha något annat och mera långtgående syfte. I försöksverksamheten var avsikten som regel att resultaten skulle vara medel för att nå de önskade *effekterna*, dvs. minskad ohälsa och sjukfrånvaro, som är aspekter av en hållbar arbetslivsutveckling. Dessa effekter bör kunna mätas relativt objektivt i form av statistiska sammanställ-

ningar av sjukfrånvaro, rehabiliteringsutvärderingar osv., även om det kan ta lång tid innan effekterna uppträder och blir mätbara.

Figur 1. Relationer mellan några centrala begrepp i en interaktiv forskningsmodell

Vi introducerade begreppet *förmedlande instanser*. Det är den forskningsbara förbindelsen mellan resultat och framtida effekter – hållbarhet. Förmedlande instanser är förhållanden som antas påverka sannolikheten för att uppnå de önskade effekterna. I hållbarhetssammanhang kan vi tala om salutogena (hälsobefrämjande) förmedlande instanser. Salutogena instanser på *individnivå* kan vara de anställdas upplevelser kring ökat självförtroende, ökad motivation, resurser att påverka, kompetensupplevelse, möjligheter till samarbete etc. Man kan även tänka sig förmedlande instanser på *organisatorisk* eller *institutionell* nivå och vi kan också anta att olika nivåer samspelar. Individuella idéer utvecklas till gemensamma mentala modeller som integreras i och blir till organisatoriska förmedlande instanser. Det kan handla om beslutsprocesser, regler, rutiner som materialiseras i reglerade arbetssätt och strukturer men också om huvudsakligen immateriella förhållanden som kulturer och attityder. I projekten har många sådana förmedlande instanser – hårda och mjuka – redovisats. Ett konkret exempel är hälsobokslut. När hälsobokslut har sociomaterialiserats för att låna ett begrepp från Dag Österberg och existentiell filosofi (Österberg & Engelstad 1984) och fått en permanent plats i en verksamhets organisation och styrning genereras kunskaper, som kan antas öka förutsättningarna för att på sikt uppnå de önskade effekterna. Hälsobokslut liksom andra förmedlande instanser blir ett bidrag till reflexivitet kring konsekvenser av olika handlingsvägar.

En typ av förmedlande instanser uppstår genom att projekt skapar eller kopplar sig till existerande makt-, kunskaps- och dialogstrukturer eller etablerar nya. Sådana strukturer kan vara mer eller mindre temporära och de är förankrade i olika sociala intressegrupperingar. En strategi som flera projekt använde sig av var att fasa in eller koppla samman projektet med andra pågående utvecklings-

satsningar. En annan strategi var att växla upp och förstärka med pågående externa projekt. Att kunna koppla projekten till en nationell kunskapsstruktur var viktig för trovärdighet och engagemang och överlevnad. Ett projekt knöt an till breda och etablerade sociala makt- och kunskapsstrukturer genom att länka sig till en befintlig regional samverkansorganisation. Projektets slutsatser ledde dock fram till att det för att uppnå hållbarhet var nödvändigt att överskrida den nivå och ram där projektet skapats och lyfta frågorna till nationell nivå (Svensson m fl 2007, kapitel 3).

Den form som forskningsprojektet bedrevs inom, det interaktiva analysseminariet, var forskningens bidrag till att skapa förmedlande instans. Analysseminariet kunde betraktas som en stor, i vissa delar, löslig och temporär struktur med kunskapsutbyte mellan verksamheter.

Förmedlande instanser är starkt kontextberoende – vad som i en viss situation i en viss organisation kommer att verka förmedlande mot de önskade effekterna beror på sammanhanget. Institutionaliserad praxis eller skapade strukturer kan alltså bli alltför hållbara och omvandlas till hinder i en fortsatt förändringsprocess med andra förtecken – t ex hållbarhet. Det är ju inte något mål i sig att behålla processer eller strukturer som en gång skapades för ett visst syfte, utan målet – utifrån ett hållbarhets- och resursperspektiv – är snarare att öka en verksamhets förmåga att anpassa sig till omgivningen och att återskapa resurser i högre takt än de förbrukas. Ett led i att skapa hållbarhet kan vara att tidigare processer och strukturer utmanas, nedmonteras och avlöses av nya som är bättre anpassade för den nya kontexten och ett nytt mål. Strukturer och processer som ursprungligen fungerat som salutogena förmedlande instanser kan över tid omvandlas till att i stället fungera sjukdomsframkallande. Hållbarhet är inte minst att utmana status quo.

Hållbarhet är en utsaga om framtiden och det finns därför en speciell problematik i att vetenskapligt studera hållbarhet. Det finns av många skäl en "bias" i sådana föreställningar men den interaktiva forskningsmetoden med analysseminarier var ett korrektiv men innebar också konstruktiv kritik och kunskapsintegration. Genom ett arrangemang där många professioner och en mängd olika erfarenheter fanns representerade, utsattes forskarnas och projektens rön och slutsatser för ett hållbarhetstest i praktisk användning, vilket bör ha ökat den externa validiteten.

Kunskaper som genereras i ett brett sammanhang som analysseminarierna kan kallas tvärkunskap i analogi med begreppet tvärvetenskap, som ju är en beteckning för kunskapsproduktion genom samarbete mellan forskare från olika ämnesdiscipliner. Till motiven för tvärvetenskap hör ju att tvärvetenskap antas bättre svara mot praktikens problem, som sällan låter sig analyseras utifrån ett enda ämnesperspektiv.

Formen interaktiv forskning är ett sätt att studera människors föreställningar om framtiden och delta i en process som utvecklar föreställningar om samband mellan åtgärder i nuet och framtida önskad hållbarhet. Vår erfarenhet är att den interaktiva forskningsansatsen bidrog till att öka forskningens användbarhet – kunskaper som genererats i ett sammanhang med olika sociala och professionella intressen involverade har starkare socialt baserad acceptans, vilket också är en sida av hållbarheten.

Avslutning

Arbetet är den primära källan till den hållbarhetskris vi lever i men därmed också nyckeln till hållbar utveckling. I arbetets sfär utvecklas såväl destruktiva som miljövänliga produkter och processer. Arbetet orsakar utslagning, stress, sjukdomar, förkortar liv, skiktar samhällen socialt och förstör livsbetingelser men arbete är också grunden för frihet, välfärd, mening, gemenskap, teknisk och medicinsk utveckling. Arbetet förbinder människan med naturen och strukturerar relationer mellan människor inte bara lokalt utan också globalt. Arbetets och produktionens sfär är trots den positionen märkligt frånvarande i hållbarhetsdiskussionen.

Arbetslivsforskningen har spelat och spelar en stor roll i generering av kunskaper om organisatorisk och individuell hållbarhet även om aktiviteten inte rubriceras som hållbarhetsforskning. Forskningen är oftast riktad mot verksamhetsnivån, vilket innebär att den hitintills inte har axlat den roll den bör ha i det omställningsprojekt, som nu tar form och som sträcker sig över verksamhetskunskaps- och nationsgränser. Mycket av den kunskap som genererats inom verksamhetsperspektivet har dock stor relevans också i det stora hållbarhetsprojektet. Det gäller forskning och kunskaper om bland annat organisering, ledning, ”commitment”, kultur, styrnings- och omställningskunskande och naturligtvis all den kunskap som genererats om individen ur social, psykologisk och medicinsk synpunkt. Flera sådana exempel följer också i bokens kommande kapitel.

Det är svårt att se vitsen med att döpa om redan existerande och institutionaliserad forskning till forskning om hållbarhet även om det skulle temporärt öka dess legitimitet. Priset för detta kan bli att ett redan diffust hållbarhetsbegrepp blir än mera formlöst. Det framväxande stora hållbarhetsprojektet bör handla om att rikta fokus mot hela produktionskedjor – alltifrån utvinning ur naturen, över förädling, bearbetning och användning till återvinning. Ett sådant angreppssätt kräver både djup kunskap om och hög grad av specialisering på olika delar i produktionskedjan och systemanalys. Arbetsvetenskaplig forskning är väl rustad och organiserad för det förstnämnda men mindre bra på analys av produktionskedjor ur ett hållbarhetsperspektiv. Uppgiften är inte heller begränsad till att beskriva och analysera utan uppgiften gäller också att studera betingelserna för förändring och utveckling i riktning mot hållbarhet. Detta kräver ett samhällsperspektiv eftersom en rad samhälleliga regleringssystem har inflytande på var produktionen förläggs och därmed produktionskedjans utseende och betingelserna för de som arbetar.

Att ta produktionskedjeperspektivet på hållbarhet eller på annat sätt överskrida verksamhetsperspektivet är med andra ord en första klassens utmaning och forskningsuppgift med tanke på den komplexitet och internationalisering som nu kännetecknar produktion, organisationer och ekonomi. Och det saknas inte studieobjekt för den arbetslivsforskning som vill träda in på hållbarhetsarenan. Under de senaste 20 åren har det utifrån olika motivkretsar utvecklats olika strategier och rörelser som strävar mot ett mera övergripande perspektiv. Det är strategier som spänner över hela fältet av metoder för påverkan och förändring alltifrån massmobilisering på gräsrotsnivå till expert- och ovanifrånperspektiv.

För det första finns det sociala rörelser med emancipatoriska ideal (t ex Fair trade rörelsen) som främst verkar inrikta sig på handeln och mera på konsumtion än produktionens villkor. Förutsättningarna för sådana sociala rörelser verksamhet och framgång har sannolikt kraftigt förbättrats genom informationsteknologins utveckling och spridning. Att det nu exempelvis finns digitalkameror till låga priser har möjliggjort att brutala arbetsvillkor och övergrepp i olika delar av en produktionskedja kan dokumenteras på plats och blixtnabbt spridas över världen via exempelvis YouTube. Potentialen i denna strategi och teknik för mobilisering av olika intressenter och för organisering utefter produktionskedjan är sannolikt mycket stor.

För det andra har hållbarhet förts in på dagordningen de stora internationella bolagen genom Corporate Social Responsibility (CSR) rörelsen (Magnusson 2003), som kan sägas bygga på affärsmässiga ideal. Rationaliteten för att satsa på CSR och hållbarhet är inte sällan instrumentell och defensiv – det gäller att agera för att skydda det egna varumärket. Det finns en lönsamhet i det sociala ansvaret och strävandet efter hållbarhet. CSR överskrider verksamhetsperspektivet genom att inte bara handla om den egna verksamheten utan också om situationen hos underleverantörer och underleverantörers underleverantörer osv. CSR kan sägas förändra relationen mellan företag och samhälle – stat.

En tredje strategi är att skapa regelverk och riktlinjer genom samarbete och överenskommelser mellan stater och parter via internationella organisationer. Drivkrafterna förefaller vara blandade. De är affärsmässiga i meningen att de skall förhindra att den internationella konkurrensen sätts ur spel och de bärs också av humanitära ideal som t ex ILOs verksamhet. Denna reglering kan vara starkt uppifrånstyrd men den kan också anknyta till och samspela med arbetslivets organisationer och andra sociala rörelser.

Perspektivet i denna artikel har varit att om det är i arbetet och arbetslivet som ohållbarhet genereras så är det också i arbetslivet som de hållbara lösningarna finns och skall sökas (Hvid 2006). Accepterar vi det synsättet så har arbetslivsforskningen en betydelsefull roll i omställningen mot hållbarhet. Denna artikel har dragit upp några forskningslinjer och vi har också tagit upp interaktiv forskning som en ansats eller metod, som överskrider disciplinräns och är framtidsinriktad och kunskapsfrigörande. Detta genom att den hos de medverkande bidrar till att utveckla föreställningar om samband mellan åtgärder i nuet och framtida tillstånd.

Det finns mycket att lära och ta till sig av den danska diskussionen, där forskare som Hvid men också andra sedan längre analyserat kopplingen mellan arbete och hållbarhet och verkar ligga i den internationella fronten i detta forskningsområde. Analyser av de skandinaviska erfarenheterna kring villkor för solidaritet och samhandling mellan grupper med olika maktposition kan ha stor relevans för det stora hållbarhetsprojektet (Sörensen & Wathne 2007) när hållbarhetsperspektivet spränger rumsliga och tidsmässiga ramar och hållbarhet vidgas från att vara en fråga om ”inte bara här och nu utan också där och då”.

Referenser

- Backström T, Eijnatten M F & Kira M (2002). A Complex perspective. In: Docherty P, Forslin J & Shani A B eds. *Creating sustainable work systems*. London: Routledge.
- Docherty P, Forslin J. & Shani, A B (2002). Emerging work systems: from intensive to sustainable. In: Docherty P, Forslin J & Shani A B eds. *Creating sustainable work systems*. London: Routledge.
- Hvid H (2006). *Arbejde og bæredygtighed*. København: Frydenlund.
- Hvid H, Lund H L (2002). Sustainable work – concepts and elements of practice. *The Journal of Transdisciplinary Environmental Studies*, vol 1, no 2, pp 1-20.
- Karasek R A & Theorell T (1990). *Healthy work: Stress, productivity and the reconstruction of working life*. New York: Basic Books.
- Kira M (2003). *From Good Work to Sustainable Development – Human Resources Consumption and Regeneration in the Post-Bureaucratic Working Life*. Doktorsavhandling, Kungliga Tekniska Högskolan, Stockholm.
- Lundberg U & Wentz G (2005). *Stressad hjärna, stressad kropp: om sambanden mellan psykisk stress och kroppslig ohälsa*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Magnusson Å red. (2003). *Det globala ansvaret. Sjutton röster om internationellt företagande och etik*. Uddevalla: Ekerlids.
- Mc Ewen B (1998). Protective and damaging effects of stress mediators. *New England Journal of Medicine*, 338, 171-179.
- Siegrist J (1996). Adverse health effects of high-effort/low-reward conditions. *Journal of Occupational Health Psychology*, 1(1), 27-41.
- Svensson L, Aronsson G, Randle H & Eklund J (2007). *Hållbart arbetsliv – projekt som gästspel eller strategi i hållbar utveckling*. Malmö: Gleerups.
- Sörensen B A & Wathne . *Bärekraftig arbetsliv*. Tema Nord 2007:530.
- Österberg D & Engelstad F (1984). *Samhällsformationen*. Göteborg: Korpen.